

OPORTUNITAT EVANGELITZADORA DE LA DEVOCIÓ A SANTA MARIA

Joaquim Claver i Caselles

Presentació del ponent a càrrec de Josep Maria Bofarull

Com a home de pensament clar i fonamentat els seus punts forts són l'Església, l'Ecumenisme i Catalunya. És llicenciat en Teologia i Filologia Catalana. Sent l'església de Tarragona, la porta al cor perquè se sent diocesà. Deu ser dels qui més coses saben de la seva història actual, des dels temps del gran arquebisbe Pont i Gol, del qual va beure els seus convenciments més pregoners.

Parla reposadament fins que no li toques algun dels punts forts, dels que porta al cor. Llavors el to i la intensitat de veu s'intensifica.

Ha estat una colla d'anys secretari general de l'arquebisbat amb una gestió discreta i eficaç, ordenada i competent. Sempre ha estat i s'ha sentit rector de parròquia. Arreu on ha servit els germans en la fe, la seva tasca pastoral s'ha caracteritzat per l'estimació de les persones i de les coses del lloc, per deixar-hi petjada tant pel seu estil eclesial com per la preocupació per la bona administració.

* * *

Preàmbul

LA MARIOLOGIA EN EL VATICÀ II (CONSTITUCIÓ DOGMÀTICA SOBRE L'ESGLÉSIA *LUMEN GENTIUM*, CAP.VIII)

Alguns projectes de documents van ser preparats durant l'etapa preconiliar amb uns criteris, estil, sensibilitat... que poc tenien a veure amb la mentalitat i les veus que des de l'inici del concili es van manifestar amb força a l'aula conciliar. Tant és així que algun d'aquests projectes va ser desestimat de bon començament, de manera que ni tan sols va ser debatut a l'aula conciliar. Aquesta va ser la sort —o millor la dissort— del projecte de document sobre la Mare de Déu preparat abans del concili i distribuït als bisbes durant la primera sessió (novembre del 1962). El projecte de document sobre l'Església, també preparat abans del concili, va seguir idèntica trajectòria.

En el cas del document sobre la Mare de Déu, abans de redactar un nou projecte que substituís el primer, es va considerar convenient plantejar als bisbes una qüestió aparentment intranscendent. Què preferien els bisbes: que de la Mare de Déu se'n parlés en un document a part —com pressuposava el projecte desestimat—, o bé que se'n parlés dins el document dedicat a l'Església? La pregunta, en el fons, no era tan innocent, ja que apuntava cap a dues maneres d'entendre la persona i la funció de la Mare de Déu, amb les conseqüències que se'n deriven. Eren contraris a la inclusió els qui creien que d'aquesta manera la Mare de Déu perdria protagonisme, perquè pensaven que restaria relegada a la categoria d'"un membre més" de l'Església. Eren contraris a fer-ho en un document a part els qui suposaven que això comportaria el perill d'aïllar Maria de la resta dels salvats, i així restaria com una peça solta amb perill de fer-ne un discurs maximalista.

El dia de la votació (29/10/1963) els bisbes votants eren 2.193. Van obtenir majoria els bisbes favorables a la inclusió de la doctrina sobre la Mare de Déu dins el document sobre l'Església, però només per 14 vots de més; un equilibri que demostra com l'aula conciliar en aquest punt estava dividida en dues parts gairebé iguals. En el moment que es decidia això, el projecte de document sobre l'Església encara no estava preparat, cosa que feia difícil preveure quin fóra l'encaix que es donaria a la doctrina mariana dins el document sobre l'Església. El document sobre l'Església, constitució dogmàtica *Lumen gentium*, va ser aprovat el 21 de novembre del 1964, amb inclusió de la doctrina sobre la Mare de Déu (cap.VIII).

MARIALIS CULTUS (EXHORTACIÓ APOSTÒLICA DE PAU VI EN APLICACIÓ DE LA DOCTRINA CONCILIAR)

Els documents conciliaris —fins i tot els que duen el nom de "decrets"— presenten un contingut obert, és a dir, susceptible d'ulteriors concrecions i aplicacions. Aquesta fou la voluntat del concili. La conseqüència ha estat que en els anys del postconcili han aparegut abundants aplicacions (legislacions, disposicions, normes,

orientacions...). La doctrina conciliar sobre la Mare de Déu no n'ha estat excepció. Fou el mateix Pau VI qui s'ho empenqué en una exhortació apostòlica intitulada *El culte marià*. El títol és prou indicatiu del propòsit del papa: afavorir la devoció a la Mare de Déu (cf. *Marialis cultus* introd.), fomentar i enfortir la pietat mariana (cf. *Marialis cultus* 58) “a fi de posar en pràctica les normes del concili” (ibídem). Pau VI escomet aquesta tasca uns 10 anys després de l'aprovació de la *Lumen gentium*.

La mariologia no és solament doctrina i saber, sinó que és també devoció i veneració a Maria.

La devoció a la Mare de Déu i el seu fonament

L'APORTACIÓ SINGULAR DEL CONCILI PERTOCANT LA MARIOLOGIA

Presentar la Mare de Déu en referència amb l'Església (perspectiva eclesiològica), és a dir, com a membre i tipus (o referent) de l'Església, és l'opció que condiciona el desplegament de la mariologia per part del Vaticà II. Els bisbes que van votar a favor de la inclusió de la doctrina sobre la Mare de Déu dins el document sobre l'Església, de fet estaven optant per aquest enfocament. Va ser, però, l'orientació que es va donar a la constitució dogmàtica sobre l'Església (*Lumen gentium*) el que va acabar de fer la resta. Sense aquest segon supòsit, el capítol VIII de la *Lumen gentium* (el que parla de la Mare de Déu) hauria resultat ben diferent de l'actual. Vegem ara el paral·lelisme Maria-Església.

MARIA I L'ESGLÉSIA: PER A AMB DUES, JESÚS ÉS LA SEVA RAÓ DE SER

Maria-Jesucrist

Maria és presentada en relació amb Jesucrist. L'existència, la persona i la vida de Maria se situa dins aquell pla o disseny que Déu s'havia proposat dur a terme en la plenitud del temps (cf. Ga 4,4). Ella està estretament unida a Jesús des de la seva Concepció (Immaculada, en previsió dels mèrits de Jesucrist el seu Fill), l'Encarnació, la Presentació, l'acompanyament en el creixement, la presència en tants moments de la vida de Jesús (indicats a l'Evangeli o raonablement suposats), a Canà, a la Crucifixió i Mort, a la Pentecosta, que marca la projecció de l'Església.

L'Església-Jesucrist

L'Església també és presentada en relació amb Jesucrist. L'Església s'inicia en ell i es funda en ell, de manera que l'Encarnació, que és l'existència embrional del Fill de Déu fet home, és també l'origen mateix de l'Església. L'Església es va constituint a mesura que Jesús, en la seva activitat messiànica, va establint aquells elements que li donaven forma i estructura: la predicació i els signes que l'acompanyaven, l'ensenyament adreçat als deixebles i l'enviament a predicar i guarir, el protagonisme

que anava assignant als apòstols, el primat que confereix a Pere, la institució de l'Eucaristia, la passió i la mort. Jesús és el fil conductor de l'Església.

“[Jesús clavat a la creu] va lliurar el seu esperit” (Jn 19,30) es refereix, en el 4t evangeli, al do de l'Esperit Sant promès, el mateix de la Pentecosta, aquell Esperit que “acaba l'obra de Crist en el món, duent a terme la santificació de totes les coses” (anàfora IV). Jesús en l'aparició primera als deixebles els comunica el do de l'Esperit Sant: “Rebeu l'Esperit Sant” (Jn 20,22), en virtut del qual són enviats per ell mateix, com ell ho ha estat pel Pare. És Jesús qui envia a l'Església el seu Esperit Sant per fer-ne el seu sagrament.

Sant Pau ens presenta aquesta íntima relació entre Crist i l'Església a través de la imatge del cos humà: “El Crist és com el cos humà” (1Co 12,12), “vosaltres formeu el cos de Crist, i cadascun n'és un membre” (1Co 12,27), “[e]l Crist és cap i salvador de l'Església, que és el seu cos” (Ef 5,23).

MARIA I L'ESGLÉSIA: AMBDUES “MARES”

Maria-mare

La maternitat de Maria —apunta el concili— té una doble modalitat: física i espiritual. Física, en tant que ella és la mare biològica: d'ella nasqué com a home el Fill de Déu. En català, ens referim habitualment a Maria com a “mare de Déu”, més que no pas com a “verge”. A les icones, expressió artística de les imatges en l'espiritualitat oriental, Maria és anomenada *méter theou* o *theotókos*. Aquest és el tret determinant, definidor, que identifica Maria. Com diu el credo, el Fill “natus [est] ex Maria virgine”, no *in* Maria; no com una mare de lloguer, a qui és posat com des de fora un embrió, sinó que és engendrat per ella. Ni és Jesús de Natzaret, fill de Maria, un home com un altre, que més endavant (per exemple, en el Jordà) l'Esperit Sant convertiria en “diví” (arianisme); sinó que el Fill de Déu pren la seva condició humana en el mateix si de Maria. Així ho expressa el concili d'Efes, 3r ecumènic.

La maternitat de Maria, segons el concili Vaticà II, també presenta una altra modalitat: la maternitat “espiritual”, és a dir, Maria, abans d'esdevenir mare en sentit biològic, accepta voluntàriament i conscient el seu paper o missió en aquest pla de Déu. La transcendència del paper de Maria, associada a la persona i a l'obra de Jesús, requeria aquest acte personal de Maria, previ a l'Encarnació, que ella fa amb l'ajut de la gràcia de Déu. Si la maternitat física de Maria és un do gratuït de Déu, aquesta prèvia acceptació personal de Maria, que en diem maternitat espiritual, requeria la seva col·laboració o aportació personal, com dóna a entendre el seu “sí”: “que es compleixin en mi les teves paraules” (Lc 1,38).

El concili remarca que aquest acte personal de Maria precedí l'Encarnació del Fill de Déu, com volent indicar que l'ordre de la gràcia no s'imposa de manera arbitrària i sense respectar la llibertat persona, sinó al contrari. “El Pare misericordiós volgué, però, que l'acceptació per part de la mare predestinada precedís l'encarnació” (*Lumen gentium* 56). És a dir, com trobem indicat en la doctrina patristica, Maria esdevé

mare pel consentiment donat amb el cor i des de la fe, abans que n'esdevingui per l'encarnació física del Fill de Déu en el seu si. En tot aquest procés, Maria es capté activament, i no amb actitud passiva o ignorant dels fets.

La maternitat de Maria s'estén més enllà de Jesús: arriba a tots els elegits, en la seva intercessió per tots ells, comparable a una acció maternal en l'ordre de la gràcia, ja que ella ha col·laborat en l'obra salvadora de Jesús (cf. *Lumen gentium* 63). Pau VI declara Maria, Mare de l'Església, en el discurs de clausura de la 3a sessió del concili Vaticà II (21/11/1964). De fet el papa Benet XIV (1748) ja havia atribuït a Maria aquest títol.

L'Església-mare

Com diu sant Joan Crisòstom, l'aigua i la sang que brollen del costat obert de Crist a la creu són signes del Baptisme i l'Eucaristia, els sagraments pels quals l'Església engendra (Baptisme) i alimenta (Eucaristia) els seus fills. Són els sagraments que acrediten la funció de maternitat de l'Església. És per això que la pica baptismal és considerada com la matriu de l'Església, ja que en ella són engendrats, per l'aigua i l'Esperit Sant, els nous fills de l'Església. Maria amb la seva intercessió vetlla per aquests nous fills i esdevé així figura i tipus de la maternitat de l'Església.

MARIA I L'ESGLÉSIA: AMB DUES "SERVENTES"

Maria-serventa

"Sóc l'esclava del Senyor" (Lc 1,38). "[P]erquè ha mirat la petitesa de la seva serventa" (Lc 1,48). Com Joan Baptista: "Ell ha de créixer i jo he de minvar" (Jn 3,30). Maria és membre de l'Església. El concili la presenta no per sobre ni fora de l'Església, sinó "unida en la nissaga d'Adam a tots els homes necessitats de salvació" (*Lumen gentium* 53). Maria ha estat salvada, com ho han estat els altres membres de l'Església. Ella és "filla d'Adam", pertany a la humanitat que Jesús ha vingut a salvar (cf. *Lumen gentium* 56).

Església-serventa

En relació amb Crist, l'Església és anomenada "sagrament" (cf. *Lumen gentium* 1): aquella instància que té com a finalitat fer present i actiu Jesucrist. Aquesta és la raó de ser de l'Església quan predica la paraula, testimonia amb l'exemple i santifica amb els sagraments. No substitueix Jesucrist, que és l'únic salvador (cf. Ef 2,9), no el suplanta: el fa present. És com dir que l'Església no té raó de ser en si mateixa. L'Església no salva per la pròpia virtut o poder: és Jesucrist l'únic salvador. L'Església ha rebut de Jesucrist la missió de fer-lo present. Això vol dir ser, l'Església, "sagrament de Jesucrist".

El culte a la Mare de Déu i al seu desplegament

CONSTATACIÓ D'UN FENOMEN ACTUAL

Determinats santuaris i ermites o imatges, sobretot dedicats a la Mare de Déu, són freqüentats per moltes persones que hi practiquen actes devocionals. No es pot dubtar de la sinceritat del sentiment i de la convicció que motiven aquestes pràctiques. Però tampoc no trobaríem en determinades persones d'aquestes la desitjada coherència entre aquestes pràctiques i tot allò que entenem com a propi de la vida cristiana: pràctica dels sagraments, acceptació de les veritats de la fe, exemple de vida, posicionament coherent davant determinades qüestions com l'avortament, els matrimonis homosexuals, l'eutanàsia, els guanys il·lícits... i altres temes.

Això vol dir que hi ha una certa pràctica religiosa que necessita ser educada, evangelitzada, ajudada per viure una vida cristiana coherent, o almenys per adonar-se de la incoherència en què un viu. Sense aquesta pedagogia prèvia no deu ser possible fer el pas cap a una fe adulta i robusta.

PRESSUPÒSITS DE LA DEVOCIÓ MARIANA

Segons el concili Vaticà II (Lumen gentium)

Aquest culte, tot i que presenta “un caràcter absolutament únic, difereix essencialment del culte d'adoració que es dona al Verb encarnat, així com al Pare i a l'Esperit Sant, i el facilita en gran manera” (*Lumen gentium* 66).

Als teòlegs i predicadors, els demana que “s'abstinguin amb tota cura de qualsevol falsa exageració com d'una excessiva estretor d'esperit [...]” (*Lumen gentium* 67).

[Als teòlegs i predicadors...] “que bandegin diligentment tot allò que en fets o en paraules pugui portar els germans separats o qualssevol altres a equivocar-se respecte a la veritable doctrina de l'Església” (*Lumen gentium* 67).

El concili fa encara aquest advertiment: “Recordin els fidels que la veritable devoció no consisteix ni en un afecte estèril i transitori ni en una certa vana credulitat, sinó que procedeix d'una fe autèntica” (*Lumen gentium* 67).

La veneració a la Mare de Déu i als sants s'adreça en definitiva a Déu mateix, de qui ells són testimonis i fruit de la seva gràcia.

El concili evita títols com “corredemptora” o “dispensadora de totes les gràcies”.

El concili diu: “La benaurada Verge Maria és invocada a l'Església amb els títols d'advocada, auxiliadora, ajuda, mitjancera” (*Lumen gentium* 62). Només en aquest lloc atribueix a Maria el títol de “mitjancera” i, encara, després d'un intens debat, tot remarcant: “Això, però, s'entén de tal manera que no treu ni afegeix res a la dignitat i a l'eficàcia de Crist, l'únic mitjancer” (*Lumen gentium* 62). I més amunt ja havia dit: “Un de sol és el nostre mitjancer, segons les paraules de l'Apòstol: “Hi ha també un sol mitjancer entre Déu i els homes, l'home Jesucrist” (1 Tm 2,5-6)” (*Lumen gentium* 60).

Segons l'exhortació apostòlica Marialis cultus (Pau VI)

“[L]es mutacions del nostre temps [...] també han influït en les formes d'expressar el sentiment religiós. Certes pràctiques culturals [...] avui dia hom creu que no basten o almenys són poc apropiades, en tant que pertanyen a esquemes socioculturals del passat [...]. Això pot fer que alguns es trasbalsin momentàniament; però [...] moltes tendències de la pietat actual [...] estan cridades a contribuir al creixement de la pietat cristiana en general i de la pietat mariana en particular” (*Marialis cultus* introd.).

“[C]al evitar la tendència a separar, tal com succeeix en certes formes de pietat popular, la devoció envers la Mare de Déu, Maria, del centre al qual es refereix necessàriament, el Crist” (*Marialis cultus* 4).

“[L]es formes de pietat dels fidels envers la Mare de Déu han revestit diverses formes [...] que necessiten una renovació per tal de treure'n els elements caducs i introduir-hi els perennes” (*Marialis cultus* 24). Per això el papa anima “una revisió diligent dels exercicis de pietat envers la Verge Maria” (Ibídem).

També s'esmenten dues actituds que cal evitar: els qui “menyspreant a priori les pràctiques piadoses, les abandonen [...] obliden que el concili no va manar de suprimir les pràctiques piadoses, sinó d'harmonitzar-les amb la litúrgia” (*Marialis cultus* 31).

I també l'actitud dels qui “barregen les pràctiques religioses i les accions litúrgiques, de tal manera que fan unes celebracions híbrides” (*Marialis cultus* 31).

“[H]em de cridar l'atenció sobre algunes actituds de pietat no massa rectes referents a aquest culte. El concili Vaticà II ja va denunciar tant l'exageració de continguts o de formes que arriben a falsejar la doctrina i el culte de la Verge Maria com l'estretor d'esperit que enfosqueix la seva figura i la seva missió; va denunciar també algunes desviacions culturals, com és ara la vana credulitat que es fixa més en les pràctiques externes que no pas en la serietat de la religió; l'estèril i va sentimentalisme, totalment apartat de l'Evangeli, que exigeix obres perseverants i actives. Renovem aquesta deploració: no estan en harmonia amb la fe catòlica i no han de tenir un lloc en el culte catòlic” (*Marialis cultus* 38).

Cal “eliminar el que sigui llegendari o fals [...]; evitar presentacions amplificades de la figura de Maria [...]. Per això caldrà apartar del santuari tot allò que tingui regust de mesquinesa i d'utilitarisme” (*Marialis cultus* 38).

FONAMENT DE LA DEVOCIÓ MARIANA

“[C]onvé molt que els exercicis de pietat envers la Verge Maria expressin clarament el caràcter *trinitari* i *cristològic* que els és inherent i essencial. [...] Aquest culte s'estén [...] a la Mare del Salvador i després als sants [...] perquè ells han sofert pel Crist i amb ell han estat glorificats. En la Verge tot és referit al Crist i tot depèn d'ell: amb vista a ell, Déu Pare la va escollir [...]. Certament, la veritable pietat cristiana mai no ha deixat d'exalçar el vincle indissoluble i la necessària relació

íntima de la Verge amb el diví Salvador [...] que, en qualsevol expressió de culte envers la Verge Maria, sigui subratllada la importància de l'aspecte cristològic [...]. Això ajudarà sense cap mena de dubte a fer més sòlida la pietat envers la Mare de Jesús [...]” (*Marialis cultus* 25). Defineix la relació de Maria amb el Fill en qualificar-la d’“intercessora” prop d’ell a favor nostre (cf. 69). Maria no eclipsa Jesús: forma part de la seva vida i està íntimament associada a la seva obra.

A aquesta perspectiva centrada en Jesucrist cal encara afegir-hi la perspectiva de l'Esperit Sant. L'Esperit és present en la maternitat virginal de Maria i en la seva santificació amb la plenitud de la gràcia.

Els exercicis de pietat amb què els cristians veneren Maria han de reflectir el lloc de Maria en l'Església: “el més alt després del Crist i el més pròxim a nosaltres” (*Lumen gentium* 54) (cf. *Marialis cultus* 28).

Les pràctiques amb què el cristià venera la Mare de Déu han de tenir en compte uns punts de referència: bíblic, litúrgic, ecumènic i antropològic (cf. *Marialis cultus* 29-37).

FORMES O EXPRESSIÓ DE LA DEVOCIÓ MARIANA

Això permet al papa presentar una primera part “al culte a la Mare de Déu en la litúrgia”, en consonància amb la litúrgia renovada. Aleshores ja havia estat aprovada la revisió —ordenada pel concili— del calendari litúrgic, el missal, el leccionari de la missa, la litúrgia de les hores.

Temps d'advent (“particularment oportú per donar culte a la Mare de Déu” *Marialis cultus* 4), festa de la Puríssima, fèries majors d'advent (17-24/12), diumenge IV d'advent, solemnitat de Nadal, temps de Nadal, festa de la Sagrada Família, festa de la Mare de Déu (1/1), festa de l'anunciació del Senyor (25/3), festa de l'Assumpció, memòria de Maria Reina (22/8), festa de la Nativitat (8/9), festa de la Visitació (31/5), festa de la Presentació del Senyor (2/2). Altres festes: Lourdes (11/2), basílica de Santa Maria (5/8), el Carme (16/7), el Roser (8/10), la presentació de Maria (21/11), Immaculat Cor (3r dissabte després de Pentecosta), festes marianes locals, dissabte (missal amb els textos de les misses de la Mare de Déu).

Maria és receptora i a la vegada model per a l'Església en l'exercici del culte.

Pau VI dedica la segona part a la “renovació de la pietat mariana”. Motiva la pràctica d'aquesta pietat més popular en el lloc de Maria en relació amb el seu Fill i en l'acció de l'Esperit Sant en Maria. En una tercera part el papa fa referència a l'àngel i al rosari, i a d'altres possibles pràctiques devocionals.

A TALL DE RECAPITULACIÓ: ALGUNS TRETS DE LA DEVOCIÓ A LA MARE DE DÉU

La veneració a Maria no apareix en la vida de l'Església en una etapa de decadència. Des de l'inici del cristianisme la persona i la missió de la Mare de Déu han format part de l'ensenyament dels autors cristians.

Si en relació amb Jesús diem que els evangelis no són simples biografies, sinó el testimoni de la fe dels temps apostòlics, no hi ha raó per considerar altrament les referències dels evangelis relatives a Maria (no són curiositats biogràfiques, sinó expressió del lloc de Maria en la vida de l'Església).

És la Santa Trinitat a qui s'adreça el culte de l'Església. La Mare de Déu assenyaladament i, en un altre rang, els màrtirs i els sants en general són també objecte de veneració en tant que imatges vives del Fill (cf. Rm 8,29). Per tant, en la devoció a la Mare de Déu i als sants és Déu mateix qui en resulta honorat.

La imatge eclesial de cos místic o de poble sacerdotal evoca a l'interior de l'Església un moviment intern de comunió en la vida divina i en la pregària que fa que l'Església encara pelegrina se senti unida als germans que ja han assolit la gloriificació, especialment a la Mare de Déu.

Jesucrist és el nostre mitjancer prop del Pare, ell sol (cf. 1 Tm 2,5). Tanmateix, en un altre rang és possible parlar també de mediació quan ens referim a l'Església i també a la Mare de Déu, entesa al servei i en dependència de la mediació de Jesucrist.

Maria no és un entrebanc en el nostre camí cap a Déu. Ella estigué íntimament associada a Jesús, únic salvador i redemptor. Ella és també ben present en l'Església. L'Església és una mediació instituïda per Jesús, per al nostre accés a ell, i per ell a Déu Trinitat. Maria, tipus i imatge de l'Església, no és cap entrebanc, al contrari, és una mediació que ens apropa a Jesús: "Feu tot el que ell us digui" (Jn 2,5), "dona, aquí tens el teu fill" (Jn 19,26).

La devoció a Maria apleix la seva funció quan la vivim de manera que facilita el nostre accés a aquell que és el centre de la fe i de la vida cristiana, quan ens apropa a Jesús.

La devoció mariana ha de defugir el sentimentalisme, la superficialitat, els continguts llegendaris, les expressions utilitaristes, les presentacions amplificades de la figura de Maria. La devoció a la Mare de Déu ha de tenir una fonamentació bíblica i litúrgica.

La maternitat universal de Maria, que deriva de la seva maternitat divina en relació amb Jesús, fa que sentim el benefici de la seva proximitat i la seva intercessió. Aquesta funció genera en nosaltres una pregària filial, és a dir, confiada, i fa que sentim Maria present en la vida cristiana, individual i comunitària.

L'aplicació d'aquesta pedagogia anirà afinant la pràctica de la devoció a la Mare de Déu, de manera que ocupi el lloc i prengui la forma que li escauen en la vida personal i comunitària.

DESPRÉS DEL VATICÀ II

Alguns documents papals sobre la Mare de Déu:

PAU VI, encíclica *Christi matri* (15/9/1966): petició de pregàries per demanar la pau, en ocasió del proper mes d'octubre.

PAU VI, exhortació apostòlica *Marialis cultus* (2/2/1974): per al recte ordenament i desplegament del culte a la Santíssima Verge Maria.

PAU VI, exhortació apostòlica *Signum magnum* (13/5/1967): necessitat de venerar i imitar la benaurada Verge Maria, Mare de l'Església i exemple de totes les virtuts.

JOAN PAU II, carta apostòlica *Rosarium virginis Mariae* (16/10/2002): sobre el sant rosari.

JOAN PAU II, encíclica *Redemptoris mater* (25/3/1987): sobre la benaurada Verge Maria en la Vida de l'Església pelegrina.

Obres consultades

CONCILI VATICÀ II. *Constitucions, decrets, declaracions*. Facultat de Teologia de Catalunya i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2003.

ALDAMA, José A. "De Mariologia a Sacrae Theologiae". *Summa*. Editorial Católica, Madrid, 1961, pàgs. 325-481.

FESQUET, Henri. *Diario del Concilio*. Editorial Nova Terra, Barcelona, 1967 (traducció de *Le Journal du Concile*).

BARAÚNA, Guillermo. *La Iglesia del Vaticano II*. Juan Flors, Barcelona, 1965.

Web Santa Seu (documents papals).